

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 21 (15846) 1997 чылдың февраль 20, четверг

Ат салган шагы 22,45 ± Садар өртгө 1000 рубль.

Президент сонгулдаларына уткуштур

КОРДАКЧЫЛАРГА ЭШ ХУУЗУНДА СУМЕ-ЧАГЫЫВЫС

«Республиканың салым-чолу сонугулардан хамаарыш» деп февраль 10-ла «Эфир» солунуна унгер профессорлар активинин амгы Президент Ш. Д. Ооржактын кандидаттарына деген кыйгырынын ортем, култура, уран чүүлүндү бөлүк ажыл-дакчылары, бистер деткиншаан, улуг хар чагган бо кыштын берге байдалына база чүгө Бистин Тывада эвес, бүгү Россияда экономиктиг болгаш сонал буурашкыны чылдан чылче улам ханылап ораны барымдалааш, ТР-нин президент дуджугезинге 7 кордакчылар арасында чөвүлгөш тургаш, чагыс аай кандидаттарыра деткиншир сүмелен тур бис.

Бистин мурнувуста час кылдыг болуру билдирмес. Ич-чи ми тоңуп турар, хой обдлаашкыны орту четтөөн Когурумунг час болуу бола, чут болуру чылга чок. Тыва кижинин амыдыралы эвэш-биче мал-маганьдан кол хамарыш болганда, бистин мурнувуста коргунуч байдал жокузбес кожеге артыла рынок экономиказынын башкартымыс мыйзамына үстүрүп кааныш кырында келген. Өкөрөп тулуп келген байдал чаныс хүн бола бербөөн, ол 70—80 чылдар дургузунда Совет Эвиленинин ижилери ну ончүдөн алыш-п, белен көжи маннар чорукка чактырып өөркеени болгаш рынок экономиказы туугай эгелөө Россия Чалаанын хой-хөй чактырылганын уламыдан өскүд турары билдинир. Оон-битэ чергелешти ТР-нин парламент болгаш күсөөкчи чалаанын четпес ажилын туднеп болуп, ам элөп, боттарынын кырында чала кылган чок. Иччине чүдүлүп келгени бо. Иччине ТР Чалаа бодунун «куруне илгер келише» бугу башкартыг (челер кылаш чүдөл), дуртула акжылгын колдуунда шын-биле илередип, чоңга айгып коргусту.

Бодун килериндег болуп турары-биле алмргы, эрткин

Сонгудла чарыгалдыгы 3 миллиард ажыл рубль республика бюджетинден үнер деп турар. Бир эвес кордакчылар чагыс аай болага катчы, сонгудланы шүүт чок эртер бер бола, ол түнүң 30 хуузу-биле үренин садып алаш, чакысты хуу чылды чөмөгөр» деп чоңуң үнергелер согланы деп бичин-ла бол, чоңга буян четирип бо-лур ийик.

Орус, тыва национал айтырынын турган байдалы бити өртүп, Тыва-Хем, Каа-Хем, Танды кожууннарын ажыл-айтырында корум-чурум ажилыга белеткед бо чер-лерде килин тудук. Иччангаш үстүдө чигелен айыл-камыс байдаллары өөр-нүн көргөш, кордакчы өш-өөртерге өч-чөп-биле сүмел-жиш тургаш, амгы Президенттинистин кандидаттарыра чагыс аай деткин көрүр деп өш хуу сүмөни кирд-вис.

М. Б. КЕНИН-ЛОПСАН — республиканың «Алла-Мадыр» атыг кургаш музейинин улуг эртем ажилдакчысы, Тываның улусту чогаалчым, Россиянын болгаш Тываның культуразының алдары ажилдакчысы, Катмашкан Штаттарынын Нью-Йорк Академиязынын хүндүлүг кезигинү, эртем доктору; **З. Ю. ДОРЖУ** — тыва университеттин проекттор, төгү эртемнинин доктору, академиги; **Д. А. Монгуш** — ТР-нин эртемнинин алдары ажилдакчысы, дүл эртемнинин кандидат; **Н. Ш. КУУ-ЛАР** — Россиянын улустун артисти; **Ч. М. ДОРЖУ** — гуманитарлыг эртемдер институтунин аспиранты, дүл эртемнинин кандидат; **О. В. БУЗУР-ООЛ** — тыва университеттин ректору, физика-математика эртемнинин кандидаты; **С. М. БУРБЭЭ** — Россиянын Композиторлар эвиленинин кезигуру, ТР-ниң культуразынын алдары ажилдакчысы; **П. Т. ОН-ЛАР** — Россиянын алдары ажилдакчысы; **С. Б. МОЛДУГА** — Тываның Чогулчалар эвиленин кезигуру, хоочун башкы, ТР-нин культуразынын алдары ажилдакчысы; **Ч. Ч. КУУ-ЛАР** — Улуг-Хемэ сеткүүлүгүң кол реслантуу. Тываның алдары ажилдакчысы; **Ю. П. КУЗНЕЦОВ** — ол-ла релацияны ажилдакчысы, улустун шүлүкчүсү, Куруне шалаанын лауреалы. Оон ынай бо дилег-сүмөгө 10 ажыл чогаалчылар, чурукчулар, композиторлар ат салган.

ДЕТКИИР МЕН

Мээң күш-ажыгыч стажым ам 60 чыл болуп тур. Тыва Республиканың Кызыл хоорай чаргыразына кассирлел эгелөө мен, 1988 чылда Москвага саң-хөө сургуулуң дооскаш, Тывама келгеш, саң-хөө органдарына ажил-дүдүп келдим. Соелү 23 чылдың дургузунда Культура яамызынын кол ревизоруна ажиллап, ашма-тегеритки чөп ажылгаар талазы-биле эвэш-биче-даа болза, үдүжүнү кирип келдим. Моон мурнууда саң-хөө чурумун эрээр чорук-биле контроль шыгыш турганын өки билер мен, аша бодум кир-жиң-даа турдум.

Ам рынокче шилчөөн-биле холбаштып саң-хөө, бюджет чурумун эрээр чорук чамдык даргаларын тала-зындан шуг-ла халдаыр-лыг аарыг деп аларган. Солун, сеткүлден номчуп, сайгарып олурарыма, ко-жууннар чагырыкчылары-нын, сайтарныч чамдык-тары бюджетке көрдүгөн ашма-херетинин кайы ха-маанчок ажылгап, боттары-ның хузуна байың-бал-гаш, машина-хөлгө садып ат турар боор-лур. Илдег чорунтар Барыш-Хемчиң,

Кажан • Каая • Чуу ТЕС-ХЕМ КОЖУУННУН ЧОНУ-БИЛЕ

Самагаланын сонугу-чулары-биле Тыва Республиканың Президентинин эрге-дукаалына кордакчы Каадыр-оол Алексеевич Ви-челдей кожуунун сонгуда комиссиязының чөпшөр-дө-биле учурашкан.

Кордакчынын бузуреткен кижини Монге Маа-Хөөевич Майдыр оң доңу намдары, ажил-чорудулазы-биле та-ныштырган.

Каадыр-оол Алексеевич Ви-челдей бодунун програм-мазында көрдүгөн дөрт уг-ланымшыкыга долу болгаш доңу доктааган. Экономика, эрге-чагырга системазы, со-циал амыдырал болгаш Рос-сия биле Тыва Республиканың арасында ундоени, дос карылаша дугайында ханы бодаллар сичген чугааны кылган.

Хөй хөй айтырылгарты Каадыр-оол Алексеевич Ви-челдей харыс берген. Сон гүндүларин сайгарыла үзүндө хоочуннар Наталья Нагонова Тараа, Булат Ос-келекер-даа оң программаны «амыдыралчы» деп санаап. Сонугулар кордакчынын программазын өки деп үне-ныштырган.

ТР-нин Президентинин кордакчылары хүн бүрдө чоң-биле учурашып көр-ү-лөр. Кандыг дээр боор, Шу-ту Тыва чурт, тыва чоңуң келир үеи дээр программа-лыг дээрин эскерген мен. Кым-даа бола, март 16-да бодунун Президентинин ши-лип алыр, чорунар бүтсүң кылган.

«БИСТИН БАЖЫЦЫВЫС — РОССИЯ — ТЫВА» ЧӨВУЛЕЛИНИН ХУРАЛЫ

«ББРТ» ниятлел-политиктиг шимчөөшканын республика чөвүлелин элчелгил хуралы чоокта чаа болуп эр-кен. Чөвүлелин даргазы Ю. К. Арачжаа Бүгү-россияны «Бистин бажыцысы — Россия» деп ниятлел-политиктиг шимчөөшканын Чөвүле-нин Москвага болган хуралы-на барып чораш болгаш оң ажылынын түнөөлөрүн дугайында чыгылганга то-даргай иштерге берген.

Шимчөөшканын Чөвүлелин-даргазы В. С. Черномырдин, ук шимчөөшканын күсө-комунд даргазы В. С. Ба-ричевтиң, Россия Федерация-ның Куруне Думазының ББР-нин депутаттар бөдү-нүң улуртукчуу С. Г. Белле-вич информацияны Москва-га болган хуралга дыңнаанын Ю. К. Арачжаа демдегелөөн.

«Бистин бажыцысы — Россия» деп ниятлел-политиктиг шимчөөшканын IV сөздүн 1997 чылдың март 15-те чылдылары көрдү-гөп. Республиканың топ ко-жууннарында «Бистин ба-жыцысы — Россия — Ты-ва» деп ниятлел-политиктиг

Шимчөөшканын республика садырынын 1996 чылда кылган ажилын түнөөлөрүн дугайында оң харыс-салгагы секретары М. О. Ондар хуралга дыңнагы кылган. Соелү чылдары са-ды-рын ажыл херек кырында сандарга турган. Ич-чаага республика садыры-нын ал чоруткан органна-сы болгаш танылгыла-мас-салыг хөмчөкчелерин түнөө-лөш «Бистин бажыцысы — Россия — Тыва» деп шим-чөөшканын ачыгыс амгы үедө бут кырдыла туруп келген деп түнөөлди кылдыр бө-лөр барылаал бар.

Херек кырында болган мындай таварылганы бо-ла сактын изээр мен. Ону кизи кайын уттур. Артында-ла соок кыш болгай. «УТКА 25 чыл» совхозтун хөмүр-да-жи төнгөн. Салбарында ба-за-ла курлар артыган. Тап-тыг-ла ол хүн кожуун тө-вүндөн Шериг-оол Дизжи-кович халдып келгеш, байдал-биле кыска танышкан:

— Хөмүр-дах сөөртүр тракторларын, машиналарын белеткөөн, эртен эрте лөрт шакта орукка мен маннар силер — деп чагаан, дашы чоруккан.

Бистер бар-ла машиналарын, тракторларын кезгеш чедир белеткен алдымыс. Эр-теинде, таптыг-ла дөрт ша-к үзүндө улуг орукка чөкө бердимис. Ам-даа карангы. Шугу-ла куду, Шагаан-Арыже улгай көрүп алган манай тур бис. Дарганымтын келир ул ол болгай. Мындыг эрте машиналар кайын ман-нажыр. Ак-Туруг талазын-да бир машина манай кел-

БОДУНУҢ КИРЖИЛГЕЗИ-БИЛЕ

теш, бистин чанымыска ту-руд алган. Оон бир кизи үндүп келгеш, шугувусту кый дийди. Даргавыс көңүс-лө өскө угдан калдып кел-ген. Кайгап, элдесинип тур бис. Чүвенин ужурун тайыл-бырашп, Шериг-оол Диз-жикович:

— Мээң соомдан чоруп олурган — дээш, Чалаана-ге углай чоруккан.

Чалаанын хөмүр-дах урунгына чөдө бөориниске, хамык чүе белен, даргавыс дүне-лө дугуржуп кааккан болган. Ол-ла хүн совхоз тө-турар. Салбарында хөмүр-дашты дугуржуп четкини-кен бис. Шериг-оол Диз-жиковичинин ачы-дузаам-был өдалга системалары ычар-ла доймай барган.

Баз бир болушкун. Ол караамаду чуруп каап деп, ама чедир көстүп чорур. Чайын улуг өр болган. Тор-талгынын, Арисканын хем-

СОҢГУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛАГАЛАР

Тыва Республиканың Пре-зидентинин албан-дукаа-лыгы 7 кордакчыны укту Танды кожуунун суурла-рынга, албан организациа-лыгына сонугучулар-биле ужу-рашкан.

Бай-Хаак сууруну Куль-тура бажыныга сонугучулар-биле ужуражылганы ол бедик албан-дукаалыг кол кордакчыларының бирөөсү — Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентинин) Даргазы Каадыр-оол Ви-челдей эртерген. Оон бу-зуреттиргени Ваир Саңчи чылгыларга кандидаттың доңу намдарын таныштыр-ган соода, Каадыр-оол Алек-сеевич сөс ал, чүе чугаа-лаан. Сонугучуларын хөй санын айтырылганы ол харылаан.

Оон соода, Тыва Респу-бликанын оралакчы президен-тинге коракчы ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазын оралакчысы Михаил Козлов чүе чугаалаан.

Танды кожуунун херек-лекчилер ниятлелинин кы-зыл-булуңуна президентге кордакчыларын бирөөсү, Тыва Республиканын Херек-лекчилер эвиленин баш-татур черинин даргазы Хо-нуку-оол Монгуш-биле сон-гучулар учурашкан. Хонуку-оол Доржуевич рес-

ЧӨӨН-ХЕМЧИККЕ КУЛЬТУРА ХҮННЕРИ

Чоокта чаа ТР-ниң Куль-тура, кино болгаш турвиз-ламызынын сайды Ч. Ч. Д. Ондарнын удуртуламы-биле Чөөн-Хемчик кожуунга культура хүнери болуп эркен. Ол культура хүнеринин үзүндө 5 чыл иштинде Культура, кино болгаш турвиз-ламызынын кылды чоруткан ажилдарын сайгарып, тугашканы. Бо үедө Тывага Де-кагей чергелг хөмөй симпози-умун бир дугаар эртерген. Республиканын шырак дөөн хөмөйжигеритге алдарык аттарын таласкылаан. В. Ш. Кок-оол атыг хөмүк-шви театры Ува хоорайга болган түк жылдыгынын фести-валыга ийги чери элөөн. Бо-тыныгы артистерин хөмп дараар «Ужук», «Воларя» биче бугдуртулелерин ажиткан дээш, оон-даа өскө аай акжыллар кылдынган.

Чалаанын культура төвүнө болгаш өске-даа чертерге сайт болгаш өске-даа култура ажилдакчылары чоң-биле учуражып, оларнын савал-ооалдарын өорөңүп турган, чаа программаларын ажилдап кылдырып азааа.

Ол культура хүнеринде республиканың театр, филар-мония, симфониктиг оркестр, аниматорын «Кузел» теат-ры, уран чүүл училишенин сургууларын Чалаанын культура төвүнө, Чөөн-Хемчик кожуунун суурларына солун концерттерин баралгаткан. Дараазинда Каа-Хем, Эрин, Тес-Хем кожуунарга культура хүнери болуп эртер.

ХООЧУН САЛГАЛДЫҢ МУРНУНДАН

Хүндүлүг чагыс чер-чүр-түлүларыс!

Бистин амыдыралыстын көчүрү чүгула үзүндө бистин дөт тур бис: март 16-да Тыва Республиканын президент сонугулавы болуп, Президент болгаш оралакчы президент албан-дукааларын чоруп турар кижилер толаратын-ган, ам бо үедө олар сонгуда да мурнап алыр дөң илгер-кейлиг демисижип туралар.

Тыва Республиканын Пре-зидентинин сонгулдалары-на хоочундарын, пенсионер-ленин кижилегинин дү-гайында айтырыш чугаала-нып көргөш, кордакчы бөрү-өвүн программалары-биле танышкан. Бистер, хоочун-нар улуг салгалдын кижиле-ри бистин республиканын пре-зидент албан-дукаалыгына Шериг-оол Дизжикович Ооржак болгаш олардың пре-зидентиге — Алексеей Александрович Мельников төлөп деп түнөөлө келди-вис.

Чүртүн болгаш чоңуну бо нарын үзүндө ол кончүт харыс-салгыч албан-ду-жааларга үдүс ажилдакчы-нын чүгула адыралыгына ү-дөөн көлөк билдиргил, инти-ледди экономика, политик-

УДУРТКУЧУНУ АЖЫЛ-ХЕРЭЭ ДЭ Э Ш Ү НЕ Л Э Э Р

Амгы үедө, кажан президент дуджуд дөш кордакчылар арасында демсел кидиң ту-дук чоруп турар, сонугу бу-руу үстүдө киргенивис чоңуң чөсө сөглөөн мерген сөзүн болап чорур бола, шилдиги кылырныга база бир магадылал бооп болуп ийик деп сүмөлээр-дө бис. Бир эвес Президент олтү дөш чүгүдүнү турар чеди кордак-чынын арасында өн ажил-чыны каймак дээр болза, бот дугайты амгы Президент Ше-риг-оол Ооржак деп болуп ий-ил-лаа харылаар мен. Оон-биле өскө эш-өрөрүн өз аларын куду базар бола-гайтыр мен, оларын база боттуг ажил-хереттерини кы-лып чорур, чоңун телентип оолдары деп санаар мен.

Иччале-лаа Тыва улус-ту-гү аът, мөге мөорейлериде барык-ла үлөгөр болу бер-ген «Аскимдырынын ор-чунга кастааны дээр, аш-тарарын биле тура ужуң бер-тер дээр» деп мерген уга-дыг сестер бар. Кизи бо-лаага. А. Кашин сүг иш-каш кордалы дат кижилер бүртүктеринин мурнууда-ла орук чылга берген бола, хөй хөй берге балылаашкынар чал базып чыгып ийик. Шыч харын, демократия демокра-тия-ла болгай, кордакчы кандидаттарын хөй болу-рунга кым-даа удурламыс, ынчале-лаа «серемчиде хо-рамча чок», канчан би-лээр, Кашин сүглар ышкып-топу гымлабас кижилер бед-дик олтурар өлөй бөрү чүе бола, бистин ышкы хөй на-ционалдыг республикага тай-бынчарлап байлааныска кан-дыг-бир уруктук-лаа болуп бурду. Ийик дүшкүрүлдеп тазан чылдарын эгезинде көрөп болгай бис, иччанган-да ам черде чаар учурувис, ындыг эртенис-лаа чок, өр-гөм чоңум.

Маңа сөс калдыла чуга-лай тыртып кайып, ол үедө ам артында национал хөенте өскүп үгөн улур туоуш-кунуг чорукту чавырмалы-рынынга, ук элтегилде-бил-чипкинин сөөлүндө барып-улам быжылгаарыма амгы Президентиниң Ш. Д. Ооржак улуг салгырынын кылга-тып улус учурагы бис. По-литиканы чеже-даа каш чач-ныг кажарал чорук кылдыр көөр болузувуса, оң дыныч кыл тудуп турарында баш хамаарыш боттуг чүлө бо-лур-дур. Иччанга Презид-дент Ш. Д. Ооржактың бот-туг ажил-хереттеринин бирөө-сү моон бөини көстүп турары шуут-ла ылдып шыжкыл.

Хөөрөдип-хөөрөтпейи кан-чаар, маңа амыдыралыг бир күнү бир ширешин чыгып, хары-лаа чаа хөңүп олурган демократтыг чорудуларын партиа обкомунга инструк-торлар, культура сектору эр-тегилчилеп аныклар турдум. Шериг-оол Дизжикович кез-ик үедө партиа обкомуну секретарына ажилдап турду. Иччангаш инструкторларын, клас-дис эртелкчилерин райком, обкомдарын өн шимчегип кезе, «ичик алак» улуска са-наар оон ужуң келгеш үдүшкунүг сурракчылааш-кына үргүзүч таварыш боор чүе. Иччангаш бистин бир эск-көргөн чүевиһ — дегиң «ичик алак улус» бөзүн «Ооржак секретарыныска» бо-ла мурна-п-дышкан болурувус турган. Хе-рөктин учуру чүл дээр, ол үедө төлөтөн үгөн дарга а-тыгы кизи бүрүзү ылап-ла-

Хөмүр-дах сөөртүр тракторларын, машиналарын белеткөөн, эртен эрте лөрт шакта орукка мен маннар силер — деп чагаан, дашы чоруккан.

Хөрөдөп-хөрөтпейи канчаар, маңа амыдыралыг бир күнү бир ширешин чыгып, хары-лаа чаа хөңүп олурган демократтыг чорудуларын партиа обкомунга инструкторлар, культура сектору эртегилчилеп аныклар турдум. Шериг-оол Дизжикович кезик үедө партиа обкомуну секретарына ажилдап турду. Иччангаш инструкторларын, класдис эртелкчилерин райком, обкомдарын өн шимчегип кезе, «ичик алак» улуска санаар оон ужуң келгеш үдүшкунүг сурракчылаашкына үргүзүч таварыш боор чүе. Иччангаш бистин бир эскөргөн чүевиһ — дегиң «ичик алак улус» бөзүн «Ооржак секретарыныска» бо-ла мурнап-дышкан болурувус турган. Хөрөктин учуру чүл дээр, ол үедө төлөтөн үгөн дарга атыгы кизи бүрүзү ылап-ла-

ТӨЛӨПТИГ САЛГАЛ УГУН ДӨЗЭЭР

ТЕЛЕФОН, РАЦИЯ ХАРЫЛЗААЛЫГ БОЛЗУВУССА...

Тыва чоңун амьдардында шир-уелден бээр тыгылган аки чацкылдар өвөөш өвөс. Ам оларның бирээзинге доктаап, солунга бижирик болуп алган мен. Тываалар, ам барып анык кижилик, улуг кижилерин алды чык кылдыр адавас, а эи млыаңгы кени, бөө, кичууну, күдөөзи, катне, катынын а, фамилиянын адавас, а оларын хүндүлөө, өскө хүндүткөлдөгү а-биле адап барлар. А ол черектөө, өгө олурган улуг кижилерин мурну-биле бичи кижилер кай-даа эрпес. Аалга келген кижини өгүн эр өзи, аам кайдыр-бир эр кижи айттыр кижи баггааш чагында дүжүп турарында өгөлдөгү улуг, алды багашка баглап каап, келген аалчыны-биле кады өже кириер. Аалчыны мурнап кириер. Келген аалчы оргоонунга бижеп хыны-биле ужулгаш, курунга халаңадып алыр.

Ам Танды кожуунун Суг-Бажи (Кочетово) суурга ажилдап, чурттап чоран «Орденни» дээр, чогуу на паспорту суугар шир а, фамилиязы, адааның аки Куулар Тынч-оол олгу Пиче-оолду солун амьдарылынга белгелейиш-биле доктаар болдыр чыкты. Тыва Арат Республиканың Сайыттар Чөвүлүндүң Даргазы Сат Чурпак-Тажы даргаалап хуралдың хүн айтырымы — Барың-Хемчин, Чөөн-Хемчик кожуунарын деискээринде чоуу арат чоннарның мал-маганын өскөннү, ол шыгаш одак-бичириң чедипчес апарганын барымдалааш, Таңды, Каа-Хем, Бин-Хем кожуунарже артарары өки тура кууелни барымдалап көжүрүлүш дугайында, Кожуунарже өки тура-биле чорору дээр артарарың көжүрүлүш кууелни күселди-биле боотандырын шиптирдөө.

Устунде алаан Танды, Каа-Хем, Бин-Хем кожуунарның арат чоннарның ортузуңга, оларның чер-деискээринге барың кожуунардан хуу ажилды артарар көрүнүш дугайында суртаал ажилы чорудар, эң алаңгы ТАР-ның нам, чарааның амгы эне-ле кол сорулгазы — республиканың малыңды бажын 2 сая чедирер деп чарак, намың доктаалан чоңга тайылырлар даалга уч хурала берилген. Чөөн-

Хемчик кожуунун Хайра-каа чоңунун бээри Ээр-Ханна чурттап чоран Пиче-оол, оң өңүчү хөжөөш өвөс Борбак Кууларлар 1939 чылдың алды аяның ортан үезинде, өйт-чок хөбөш ортан үезинде Танды кожуунун Элегестин Калыка көжүп келгенер. Чап-чаа көжүп келген хемчик төрөлерини түс черини оошары улуг хүндүткел-биле хөлүп ап, аныч-чемниң, арага-хымысың угтуканарда. Калыка бир-ле дугаарында кудук каскап, оңу ажылдала кириңер кижи — чогуу на Пиче-оол Куулар болган. Кудуңту ажилдан өгөлөөш Салчак Тока аттыг күркөмчүлүк малчынарына база ол чоо-кавыга чурттап турган хуу ажилды аратар дыкка-ла өөрүшкүлүк болган. Амгы Кочетово суур-нун чоогуна Көк Хаак уунага тарга шөлүн болуңду күжү-биле сугтаргаш, оң эне-баштай бедик дүжүттү алган кижилерин бээрээ — база-ла Пиче-оол Куулар. Бичан күсүк дүжүтүлүш Пиче-оол Кууларны оң ажилдап, чурттап чоран-чы, ирда кирген Элегес, Мелегейини улуг-биле чоңу хүндүлөө. «Орденни ирей» дээр чыдарлар Таңдының Суг-Бажины, Кочетовоның Моголос атыг орус колду турган. Тус черини тыва хуу артарары бо колхозка бооттарың өки тура-биле кири турганар. А илде-лдерини бээрээ — чогуу на Пиче-оол Куулар, «Орденни ирей» колхозка кирип турган, 400 ажык шөр, барык 100 ажык чыгыр болган бо да малын ниитиниң өңүчү хөрөгнинең демек кылдыр салган. Бичан колхозка чагыс кодан хой бар. Оң кадарчыны хоочун арат малчык чоран Лазыны Оон (Көк Лазыны Оюу) турган. Хүлээген ажилында-да кудуң үезинде колхоз баштоор черинде материалдык, моральдык-даа шалаалдарын чагыс өвөс удаа ап чобаланарың бээрээ. Чоо-ка Кырдык кирип тура салган хону Кууларның болуңду каларын, кадалагылары-биле хүлээткен. Колхоз-да, совхоз-да, оларның аттары кемейиң-да өскерилип тура, керектин учуру ийде өвөс-ле болгай. А эне-ле чок чүе — кижи бурузун оонашкан ажилыңга өз-ха-рымысаагаам. Бо дунуң тө-

рөөн колхоз, совхозуңуң алдар-адын бедик бодалары. Каш чыл улай хой хураганнарны, элек дүктү алганы дээр, «Орденни ирейни» Күп-ажылдык Кызыл Тук орден-биле шаңнаан. «Орденни ирей» чурттап чоран бола, бо хүнерде тапт-ла 95 харлаар турган ийик. Хоочунуң орден-хавыялары, хууда бижики документалери Кочетово суурда Тыва Республиканың Айдан-Маалдыр аттыг чурт-шпичиле музейиниң салбырынн бир өрөөндө шул хаваржа иштиге делгеттинген чорду.

Борбак биле Пиче-оол Кууларлар 6 оолду, бир кысты өстүргенер. Тыва улустуң шал-шаандан бээр мындагы ханы утгалы улугер чугаа-ны бар: «Алтын муруну дүюнуң ниң соңгу дүюү чандыр баспас». Хоочуннар-ның оолдар, кыстары шына-ла, төлентиг ажилдап, чурттап чоруурлар.

Оолдарның өң улуу — Ча-мырын Куулар колхоз-совхозтар үезинде боду шөр, а хары-лаа тене бригадалык эңилеринде чыгыр боттарыңга хой чылдарда ажилдап чоран. Оң бот-илекти-биле «Коммунизмниң хереси» совхоз-туң чеже кайаа-хоразы, кышталары кылдырмаан дээр. Эки үездэ элп чиптес дикир. Оң кылдырган туңку дуггалары «Шангы» коллективниң ажил-агының ажил-шпичилери ам-даа ажилдап чорлар ышкажыл. Ындыр-даа болур ужуруг.

Доржан Куулар. Төрөөн колхоз-совхозтуң чолоча-ла, чылгычыл чоран. А соонда барып совхозтуң 400 ажык баш төүрү хон хой чылдарда кадарган. Чылдан чылче бедик көргүзүлгени чедип ап келген. Орден-хайрааның аягыда «Тыва АССР-ниң алдаргы малчы» деп хүндүлүг атка төлентип болган.

Хемер-оол Куулар. Он класс дооскан соонда Красноярский колхоз ажилды институтуңуң агрономун сайырың чедиптирди дооскан. Тыва Республиканың алтын оогу кожуунарыңга совхозтар директору чоран. Амгы үезе Кызылдың кыш фабриказының директорунда ажилдап турар.

Шаңгыр Куулар. Партия, советтер ажилдарына 30 ажык чылдарың дүргүзүлүс ажилдап келген. А оон-даа тодаргайлап чугаалдар.

га, 1963 чылдан 1972 чылдарда Таңды район Советиниң күссөкни комитетиниң даргаанга, а 1972 чылдан өгөлөөш, 1982 чылга чедир СЭК-иниң Барың-Хемчик райкомунун бирги секретарына ажилдаан. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутаттыгы хой удаа сондуп келген. Күш-ажылдык Кызыл Тук орденниң болган хой-хой медальдарың өдөлчүз. Амгы үезе Тыва Республиканың Профессорлар ажилдериниң рескомунуң даргаанга ажилдап чоруур.

Мамай-оол Куулар. Он сеш четкек чораш-ла, аам 1957 чылда, Кызылга автошколага өөренип кирген, чолашкың таңма баскан шыналганы холга алган. Оң бээр-ле «Коммунизмниң хереси» совхозтуң арат, чини машиналарын, эң алаңгы малчынары хой чылдарда башкарып келген. Рыноктуң кымысчы үезин амгы-дал-биле денге көөр дээрин Мамай-оол Куулар териниң эки билер. Бичангы ол Мелегейиниң Алаак-Бажи, Улуг-Өткөтө 70 га черин бодунга чөпшөрөдип алган, хууда ауда арат ажил-агы-ның бүгү тала-биле сайын-радып өгөлөөш.

Селин-оол Куулар. Баг-лааның профессионал-техникниң училищезин чедиптирди дооскан соонда, оң амгы-далың техника-биле холбошкан. Комбайнер, тракторист, чолочаа.

Лидия Куулар. Алды алышкың аразында кара-чынгас кыс. Кызылда куру-ноон башки институтун дооскан соонда, школаларга хой чылдарда башкалып ажилдаан. Амгы-далың дөскү чүе турар өзүс, өөрүшкү-мичаның, кычыгдал, когарал, одум-оюм-даа болу-лар. Лидия Пиче-ооловона Кууларны өңүң ишти кончуг амгында ооал-ондакка таварышкан, «кызыл-дустай» берген. Бичангыт үш өөл, кымысчы өөрдүгүлери Лидия Кууларга алашкан. Олар ам үезелде дээли эртенгилер. Кижи бүрүзү өлүг-баштыг, ийи-үш ажы-телдүг.

«Орденни ирей» боду чок-да бола, оң угу-салдым бистип арамта мынчаар чурттап чорлар. Амгы-далыңды...

Иван КЕЛИК-СӨҮҜ.

«Орденни ирей» боду чок-да бола, оң угу-салдым бистип арамта мынчаар чурттап чорлар. Амгы-далыңды...

Иван КЕЛИК-СӨҮҜ.

О. Шынаа суур кожуунуң төүүден 100 ажык километр чөдүр турар болган ажилды артык ажилдап, харылзаалың айттырларыңга болганчок-ла бергедөшкүңерге таварыжыр-дыр. Суум чыгаргазын каш чыл улай удуртуп, баштап келген, амгы-далың хойну билип, өөренип ап чор мен. Чонунг амгы-далыңды кол дозу — мал ажылы. Ниити-лиң-лаа, улустуң хуузууңуң-да мал-маганы өскө чөд-лөрдөн черле хой-дур. Оррга алмыска малдың баш саны база өтмөкчө. Кышталгаш кымысчы байдың мында ба-за берге, эң алаңгы баг талашыда колланар бергеле-жип турар. Далбыйлар ха-нычалчок аалдар аразыңды орук-чиринг улур-ла дүй ха-лып каатар-дыр.

Мал чөм өвөш белеткет-тиңген, немей хымысгың, сиңген кезип, черле арга-хор-тазын дилеп турган, немел-де хоолдуң чөм тыварын база өөренип көөр деп сов-хозтуң баштаар чери хөдө-лөп өгөлөөш.

Школа, уруглар сады ажилдап турар, амгында-да байдал ажырбас. Куль-тура бажыңның спорт зал талашыда культура-масса-лыг ажилдар кылдынап, спортчу секциялар өрпүт тур-дар. Устажок эмнегезиң чүг-ле хүндүс ажилдап, чоңуу хүлөөң ап өгөлөөш, ашканын дайыңың-биле хандыр-ла-ла экинжиге, арыг улусту чыттарың, эмнеп өгөлөөш. Дүргөн дуза чедирериниң эр-ти машиназың ажилга-лыңны хуусааың өрпүт, ажилдап үнгөн, аямы-зынап чаа мичиша бээрин маал мунар. Салдыг, декла-рың, олакта шугуму үрелте-лиңдир тур кала ажилдавай

хемчөөң ап келген. Мал оор-лаар чорук өрткөн күзүң ноябрь айда кеңселеп тур-ду. Ам харын чымырлың, барыктың апарды. Кызыгаар хайгаараар 12 кижи состав-тыг тускый дружина кежи-гүннөриңиң хадырылганың кончуң чегең, боо-монгу оларга чөпшөрөвөс, дуран, ракета беңиң чок улус-тур ийиң. Совхоз 14 атыгы бер-ген турган, чамдызың чок-тур, та кайнар салыккан, бершиң чөвө. Боо-монгу, чөпшөрөвөс чок эмне-лар хайгаараарга, амгы-дал ажилдыг болбой ал-ган. Моолдар чөп-чөмөккө келгеш, ол оолдарга үш удаа халдашың кылган-ган. Соолдун Аратын Ша-лыкты долааг алган бар-ган. Истеп, суруп чөвө бө-гөр, харын салып үндүргө-нөрдүр. Ажымы-биле турга-ларга, тускый дружинаңың ажилы конкакт-тур ийиң. Ажил-чорудалганың арга-хөвөриң өскерткит, сайыра-дың, ол оолдарга практи-киңиң дуза көргүзөриң өржөк-чүгүдө деп бодалар мен.

Чүүлүмү тоңдурп тура, арак-уак О. Шынаа суму-зун чоңуңуң социал амгы-далың экинжигеңиңге, кы-зыгаар камгалалың чурум-чүдүрүңга, орук-чириниң өңүңүңүңүңге радица да-мыштыр харылзаажыр айт-тырың чогууңуң шиптир-лөөриңге практиктиңиң дузаны көргүзөриң Тес-Хем кожу-ның чыгаргазың, ТР-ниң Президентиңиздиң, Часаандын, Тыва Республиканың Дээди Хуралында чоңуң мурунуңа дилеп турар кижи-дир мен.

Владислав СУРҮҜ-ООЛ.

О. Шынаа суму чыгарга-зың даргаам.

ҮЕ ЧЕЖЕ-ДАА БЕРГЕ БОЛЗА...

Чеди-Хөл кожуунуң төвү Хону-Асы суурга чораш, мында кытайшкан чурттап-коммунал ажил-агының чингизи директору Анатолий Васильевич Бас-биле чугаала-жып көөрүңге, мынча үе дыка берге тургайың сактың келгеш, чоокта Кызыл хоррагыга кожуунуң чыгаргыч-аа Васильий Майлоловча Оонга дүжүп келгеш, ук ажил-агыңды амы байдалыңды турарың суонугар айткы-рыңга, дөгүч харының ол берген чөвө. Аравыска ажык чугаа болган.

— Анаголий Васильевич, биле учурамы турунда өрө-шүрө бажымы апкан, мыкка удур бөлөгөнүң алыр берге-дөөн деп турган болгай, ам мында байдал каныг ирги. Васильий Майлоловча? — Чыгыр-электри төвүң өзүң үздүң алыр-биле частан бээр шырбайлың келдиңес. Бистин санаашкымысың-биле 2 узуг кетедарың болгай ил-дер, 700 млн. рубль хөрек турган. Оңу биске кым бээр дээр силер. Узур-дедир өрө-шүрө эмин эрттер көүдөң чүе дийиң. 500 млн. рубль а-вексель-биле (өртөктүң саа-зынгар) берген. Оң азамат 200 млн. рубльди база рес-публиканың Чазақ черилден дүзүлдөөң. Ниитизин-биле 700 млн. рубль тыгылганы ол бол-ган.

— Силерде ажилдап турар Сорскийн филфактыңа безин 1 млрд. ажык рубль өрөлөң турган болгай, өзүң санааңың алган бе, кандыгы? — Ийе, харын 500 млн. авексель ол өрөгө барган. Ам-даа өрөлө 800 млн. артыкан.

— Ол коммунал ажил-агың чериниң ажилчынары хой болгай, аша-шалыңны ап ту-рар бе, Васильий Майлоловча? — Ажил-агында ниитизин-биле 280 кижи ажилдап, а түвүң ажилдагыңың тыгылганын эркенитериниң, Ниитизин-биле 130 ажилчы бар. Олар 5 айлаң өгөлөөш, бо хүй-жерге чедир шалың албаан болур өвөсө. Бир өвөс ажил-агыңны өңилүң бөр өрөдериң бершиң чөвө бола, ажил-чынары аша-шалыңны алпак турар учуруг. Дарган РЭП — безин ажил-агыга чыгып,

вергия дөөш 2 млрд. рубль өрөзүң аятыңуз, Хону-Асы сууруң доождөттө турар ор-ганизацияларыңың өрөзү 2,5 млрд. рубль, компания 4,4 млрд. рубль өрөңдүр. 1,4 артыкан бичи-бичи организацияларың саанаар болза, 1 млрд. рубль чөвө бээр боор.

— Ам бо хүнерде 2 кончук кетедарың болгай илдер, чымыр бершиңген ирги бээр? — Ийе, чымырны сентябрь 30-дө-ле бершиңген бис. Бир котел ажилдап өгөлөөш, бир-ээзин база септен доозуп каан, оларыңга белен. Ам бо хүнерде 6 мүй 200 тонна хөмүр-лаң дүжүртүргөн. Бир котел безин хүңдө-ле 120 тон-на чыгаргаар болгай, санап көрдүр дааң, 2 айны курла-выр шыккал. Ажил-агыңны АТБ-ге хөмүр-даң өөрт-көн дөш, төлөөр өрөзү 1 млрд. 600 млн. рубль чөдө берген.

— Бо хире берге байдал турза-да, кол-ла чүе чылдыр-электри төвүңүң ийиң улуг котеларың кыдың апкан шыккайдың силер? — Шынап-ла, бергелер тур-ган-да, коммунал ажил-агың чериниң, чымыр-электри төвүңүң ажилдагыңың тыгылганын эркенитериниң, Ниитизин-биле 130 ажилчы бар. Олар 5 айлаң өгөлөөш, бо хүй-жерге чедир шалың албаан болур өвөсө. Бир өвөс ажил-агыңны өңилүң бөр өрөдериң бершиң чөвө бола, ажил-чынары аша-шалыңны алпак турар учуруг. Дарган РЭП — безин ажил-агыга чыгып,

дир кылдырмаан, оңу уда-лаз доокар учуруг.

— Эрткен күзүң, Васильий Майлоловч, кожууң айың хире тарга амың алган иргини, кымысчы-биле чугаалай калпар силер бээр? — Дүжүп талашың-биле мактанштар хире чүе чок. Чүг-лө «Хөдүк» кооператив чүг-гөр дүжүк алган деп болур. 200 га чере тараа тараан, оң 1 галаң 7 пентер дүжүк алганар. Ол мынчаң бо чы-дың сумулдарга Чазактың док-таалың суугаар берилгезиң үрөшнөриң тарып алыр-биле Тока аттыг совхозтуң сугаттың черлерине суму буруу-ле 30-40 га черлерге кымыс-тасты тараан. Олар-ның дүжүкү база-ла чер ал-баан, 1 галаң 6-7 пентер. Бодап көрөгө ол сугаттың черлерин өңингиз чедир чөп ажыгалаңымыз ол дийлиң.

— Ан-Тад, Сайма-даа кан-чаар, Элегес, Чал-Кеңиг сов-хозтар сугаттың черлерин чөп ажилга шыдаваан чор, Тыва Республиканың Президентиңиң Ш. Д. Оржактың үрөшнөриң чүгө сугаттың черлерге деп айттыкчымын херексе албааны ол ирги бе, Васильий Майлоловч? — Оңу дөртү-биле чуга-лаар болза, Президентниң айтышкыңың Чал-Кеңиг биле Элегестинг улдуругулары херекке албааны ол-дур.

— Оң ийи ажил-агыңны улдуругулары дыка-ла сол-чун келди. Оң чыдагааны чүе ирги? — Оң кончук чөптүң айт-тыр, Элегес биле Чал-Кеңиг-ниң кадрлар айттарың дөр-тү-биле Көзө ажил-агың ала-мык харылдап турар. Ша-лакка директорлар бөһүлө дактыларыңды күжөңиш-кыңиң ажилыңны тунуш-ла деп санаар мен. Сууруң дүңкит чырыктың чартым кылдыр доозуп алывасың. Бо хүнерде чамдык бажың-нарың чымыр трассазы чө-

Савый-оол ООРЖАК.

КАДЫМ ЭКИЖЭЭН

Харым алдан чыгал-даа турар бола хам, дадаларга өмөлдөп, хурээ-хитке чыдып чоробан мен. Мөңү кады өскөн эш-өрүм баа-ыңдыг — чүдүр-суугу чок. Харын-даа ам эзеп Богда шапкинны ээ-дирин, дуган, хурээлерин ту-дуп, аарыг сеткилдиг культу-рамыңга чүкүтү бергенниси тыва кижиниң амьдарылыңда бурнууңар баам-дыр.

Чоокта чаа Шагаан-Арыг хоорайда кара-көрүр эмчи-башкы кижи келген диги берген. Анаа кирген улус се-жи турарың көргөш, мичу буттарым көргүдү көрөй деп минаар чорупкан мен. Ол Кыргыс Республикаңың хамаатызын Жумакалдыр Амьртбек олгу Курмушев деп кижи болдо. Баштай араб болган кыргыс дылар ка-зына сугару чөмчүр, оң соонда кижиниң аарып турар черлерин боду-ла төгүтүп чү-

гаалай бээр индиг. Хирек болза кижиниң бүгү намыр-даа кантарың болгу дег. Менің массажтыңыңа эки-дир деп сүмөлөң, дуалак-чысың Олег Салчак дээт тыва оолга чедирди. Сүс удаа мас-саж эрттер учурудү чүвө-дүр. Уп удаа массаю артың турдум-ла буттарың басты-нып, кымысчы-даа дузаам чокка кылшап турар апар-дым.

Бо эмчи-башкың сөс-до-маан билир өвөс эен. Бичал-ды-да эмнеэриңиң күштүүн кайгадым. Яныңбуру өң-сүгенде кылга өмнөри бааа бер. Тарбылаң, нишин өм-нөриң удаа-даа ажилгап турар.

Хамык эмнөөшкүңиң эр-тиргеш, ааламыда чынып келген олуң мй. Калымың эки-житкен анык кыргыс оолга аас-көңиңиң күдөлдүңиң чымык ЧЫРГАЛАНМАЙ.

ТӨТЧӨГЛЕКЧИЛЕР КӨВҮДЭЭН

Соолду эрткен ийи чылдар-ның иштиге тайга кезип, халаз таңды кезиң дилеп чорур кижилерин савы көвүдөөң. Төтчөглекчи-р өң-мөңүн эдержиле-үендэ-ла болавас.

Чамдык анычар дүжүм хажыткы атырар кыжыңың тулуп аарга кийдө кыялыңар: «Сөөң өстүрүп алган малдык өвөс» — дөөн утгалыг чө-гөзүңг сөстөр чугаагаар. Би-дылгар өөрөңдү шугуунда-ла беңиң бары сомуданчар. Эрткен чымы өскө ко-жууңарда айтыр чурум хажыткың 4-5-ге таварылгалар болган болза. Чөөн-Хемчик кожуунда 20 четкен. Бо сак коңуудуң апыңар ажилың-ны саядыртаймың бадтыктың турар.

1996 чылдың өвөлгү айла-рында апнаарыңн чурумун хажыткан, торгаканынарың каш чийөөң кирип көрөй. Семис-оол Ховалыг — чола-чы. Экер-оол Ховалыг — тракторист-комбайнер, Ва-нуу Сайа тракторист. Шупту-зу Чадаана сумузуңда. Аныгар чөпшөрөлү чөк бо-лур Р. Д. Куулар олар чедирип турар апнап чорашп, тугуруттарлар.

Калымы Мижит-Доржу Оң-лар Кара-Сугуңуң Кара-Дыт деп чымыг хоруглуг аң бо-лур тооругу өдүргөн. Ишкни чурттагычларыңны Ийме тамгаларыңа апаңаң чө-вү бар. Шобан Шыма-Серең оң деискээрже чөпшөрөл чок апаңа чорашп тугуруттар. 9 болшан 13 харыг өөрөн-к. чилерден ТО3-16 бооу хавыр-ган. Шөми чурттагычылар Сергей Куулар ажил чок, Евгений Кара-Сал чолочы, Дамир-Шемниг 2 хавап алдып алган турган. тугуруттарлар. Бо апаңа чорашп тугуруттар чөпшөрөл чок азы кыды. Мал боолдарың болганар. Ындыг бооларың хоюлуу эвуугар хавырабың билип алаа эки.

Чыгыс охотөвөд хөй де-вискээрлиг тайга-таңдыңа кезип четтикчөс. Мээо бо берге, харысалгалың ажы-дылма доктаамал дузаың Чөөн-Хемчиктиң иштики хөректер килдизиниң началы-ниңи Б. О. Дидар, началыңың ишти бо-моңу чөпшөрөр таңды-биле ордукчыңың Р. Д. Куулар олар чедирип турар.

Долганың турар бойдуу-вуступ ал-мөңүн, балык-ба-лаңың, кат-чимиңиң, арга-н-чың камгаларың бүгү кижи-лериниң илдеңиң хүлээлгез. Бичангыт бо үңүп келген 1997 чылда хүлээлгөвисти утайт. төтчөглекчилер-биле чыны-сының чок демисе-киң көрөңиңер, өргөң чоң. Ложөң ДОНГАК.

Чөөн-Хемчик кожуунун улуг охотөвөдү.

БУЯННЫГ ӨРГЭЭ

Тес-Хем кожуун чыгаргазың өг-бүлөгө болган уругларга социал дуза чедирер төптүң амьдаралы-биле таныштыам.

Амьдарылыңга кэдикшиң дөү — ол бойдус болду. Ук төптүн алыңга кирип келген сайыма бүдүн хана-да чурук баарыңа үр-ле бо-даның тургулаар мен. Ам бааа ичмичиди. Ашак-кадай болган оң толү ак-көк өң-төзгө 800 уруглар болшп чурорурлар. Анык кижилер сугда саартаңган, хөжин оолдак аптаңнады элениңиң садыа депип турар. Хун, агаар, бойдус!

Оюу Чорбаевна Аракча-ның амгы үеге ажил-ты албан чериниң директоруң болуңду чурраан ура-ниңиңкиң, чогаалдыкың ажилды-дыр. Төптүң ажил-даар угланшкымың, өг-бу-лелерге каң деп калдыкчың, ук-дөстүң чырык амь-дырал ол чуруктан көстүп турар.

Социал дуза чедирер төп-түн маңаа дүштүр чүмү кү-лөриң база кылганың ди-ректору Оюу Аракчаа, эми Чөөк Кезикова Доржун, күш-ажыл талааң-биле ин-структор Галина Чоолуевна Биче-оол, социал камгалал талааң-биле специалист Ва-лентина Диваевна Оюу бол-ган. Буняның өргөлө (прямота) башкалар Зоя Шоюк-ооловна Чооду, Зина-вир да Сагаанова Чиктол чу-даалап бердилер.

Уениң кызылдарыг амь-дылары турза-да, дуза чө-дөрдө деп алаң чүң-үң-биле бадтыканың дес-даралааш-тыр көрүейң. «Буяның» ор-тогө 600 уруглар болшп аш-чөмөгө чедимес 3 бот кырга-дижген, аарыг-аржык кижилер кемениң олурган. Оларга бүдүн болган чарт-жык өсүс ажы-төл хамаар-жыр дээрин чугаажок. Ол уруг-дарыңга дуза чедире-чилер хеп-сын тываар ажил-ды кылган.

Самгалдай сууруң бүгү-ле (800 ажык өг-бүлө) амь-дыралы-биле таныжып, чүмү кылдыр сорулганы тайылыр-лап, тускый паспорт тур-гырыңа эң эки ара-сумелер-ни Александр Монгушова Иргит, Ровалия Сайянова Болот-оол болган Дончук Петровна Чөмбүрүк докта-вал берип келген. Анык-тарың өг-бүлө плананың-ның эржөкө чүгүдө айт-кың. Төп эмнегезиң хөрө-жөнөү эмчизи Валентина Бөгөнова Шимит «Калык-чынары — амьдаралдың үндө-зини» дээш, өскө-лаа тема-ларга лекцияны номчаан.

Мотор: ТИРЧИН.

Анык өг-бүлө клууну 11 кижилиг оркомитет дүзүрүп келген. Өг-бүлө бурузунө боттарың чөмөриң шыда-птар ногаа,

Ном болгаш номчуку

БОДАМЧА ЧОК КЫЛЫР БОЛЗА, БОДУНУҢ-НА ШОРУЗУ

(В. Хомушкунун «Мончарлыг кижги» деп номунун дугайында)

«Шутум чазаар мурунча шыгаар» дэжир, ми- чагаш, бодумга солун, номчур ном-даа шилп алырда, «холунуң үжүн» дораан номчукулдар танып каар чогаалчыларны номпарын шилп алырын кы- азылар мен. Номчукулдарга холунуң үжү билдир- чогаалчыларның аразында баштак сөстүн мастерле- ри Васильи Монгуш, Васильи Хомушкуну алап болур. Бо уаада «Мончарлыг кижги» деп хөгү аттыг Васильи Хомушкунун номун шилп алдым.

Авторун баштайы «Дун төл» деп номун баа сонуур- гаан мен. Шынал-ла, ам чаа номчу сонуургоп, улук ни- чонгөй-биле номчудым. Ном- нуң утагы амгырамы, дыл- дойма уран-чечен болгаш ном- чукаа болуңуң - амгырамы- чыга ужурашканы ындыг аякы-чадыг «муңгү-дагар» өөрлерни сактып кээрине албадатар болду.

дургажык» даргалар, олар «улуг» даргаларга «мончар- ладып алган» хирезинде, дар- газырак, бедүң кижилерни бастып, дорамчылаксаа, арзеин ажылгаксаары аажок. Бидыг «даргаларның» бир мөзүлеш овурагын чурут көргүзүрине автор бо нома чешишкенине-ле ажылдаа- сарлар деп бодалды чугаалак- саарым ол. Оларын авторуң коруксени «хөвэр сонуу- гаар бис бе?»

Чамдыны шууг «кылдым» кижилер дег, өскелерини дүрү-шайры — олургу шап- чын каан шоодайлары, биз чамдыз — кажан-даа, кан- дым-даа черге «даргажы» шыгыны, ширини шайрын ай- эрги соруулар дег чидирбес... Хой кези тала-дулай, зин- шөр, төрөл-дөргү тыртыжар — «чангыс электи кижиле- ри» болур. Ховар эвес тава- рылгаларда олар төптен кел- генин унелиг документтерини — доктаал-саавыр, чагаа-хо- рааларны бот-боттарына «эстафета ыяжы» дег, үе эр- тирин, анаа-ла дамчылып каап олурарлар. «Молдурга- жыктарыны» холун дамчаан үлдүрүңгү элек холун до- күменттер колгоп шимээт- таар — оларны саазынаар үлүжжөңгө» китп октагы- лапкан ол-дур ийи!» Ин- дым-даа болза «молдурга- жык» болуру дээрге ийин- чектиге-ле, ол хоңкуңуң хол- чик дег, ай-депир айбылар, хей черге кончуру «улуг» даргалар-ла хой. Олар дээр- и урдуң эртер эвес, Аай- дедир халчын-ла билер. Ин- да курал, мында курал, чүг- ле четтинип билер. Хурал- да бүткен амгыраал со- лун деп бе? Оларнын «улуг» даргаларнын уруг-дарына адааргаар хөлчөк. Дарга-

незини мурунча хүлээле- ани уттур, бодомча чок үчүе кылар чоруктар та чеже ки- жини ооруксу кыларыңче албадан...

В. Хомушкуну диалогтары, монолоттары чедимчелиг ажылдар талазы-биле мер- гежий берген автор-дүр дээр- ин даразында бичи кес- киңиден көрүп көрөлиңер. Өдөкпен улуг хоорайда кел- ген. Кымыскаак өңдө дег, хой кизи тырылган аэропорт иштинден иткележи, үскү- делжи чораан үчүп келгеш, утек садыган бир шил хей- лиг суу садып алгаш, хоора кылашай бергеш, сүксүнну пактан турда, аптара дег казак хөректерин, адааш деп болгаш чаагы ийи ар ки- жини көрүп келгеш, Өдөкпен- ни сонга хоңуң өгөлзөн... Оң багына «рокеттер» дээр ундурт хавырыкчылар кере дүжүн келбес чүве бе.

— Че, онук, чугаалап тур- кайын келдин? — деп, олар- ның бирээни айттырар. — Мен Тывадан ужуң кел- дим — деп, өдөкпен болду туттунуп харымла. — Билдиргидир. Ынчаар- га бистин чери басканын дээр, хоорайны магадан көр- үрүң дээр ундурт төлээр анаар сен, өнүк. Вистинде чүрүм ындыг, өскөртөн кел- ген улуг оң сагып турар чү- ве болгаш Сен база ону би- лир ужурут сен.

В. Хомушкуну бир-ле бил- дингир чогаалчынын өөрүң- ге мындаг чыгып утайып, сактып чорууңуң үстүңдө чу- гаалап, номун өске-даа ар- нынарыңдан билдинип көр. Чогаалчының сестери бо: «Холун эрттир чараш- тыр бижирин бодаванар, ол чогаалчыга хоралык. Чон- нуң чугаалажыр дылы ол- ла хөвэр ажылгаар, чо- гаалдын дылы «каастаан»

ТӨРҮТТҮНГЕН ХУНУНЕР-БИЛЕ!

Бистин эржим хундулут авачыс Кивиншоп Очурович ОЧУР база улуг утгавыс Айлап БАДЫГЫР бо хүннерге боттарынын төрүтүнген хүннерин демгеледи. Бистин авачыс ажылдар, томанын, ажи-толу ээш үзүктел чок сагыш салып чоруур кижги. Кожуңуң ха хуваар чериге хой чылларда ажылдап чорайн, амгы кезе хундулут даштанылгада.

Айлап утгавыс Кызыла салгы училешени доскак төрөн сууру Муғур-Аксында салгытылап ажылдавшаша хөвэр. Утгавыс чапчатыр ийи кыстын иези, дуиналарынын бузуредилг чөлөнжиңи.

Төрүттүнген хуну таварыштыр утгавыска, авачыска аас-кежиңи, узуң намын назыларың күзөлдөс.

Уругтарыңны авачыс Чесекмаа Хертековна, оолда- ры, уруглары, дукмалары, күдээзи база агызы.

Чарлалдар Бюрозу

ТЕРГИН НАСОСТУ САЛЫП ТҮР МЕН Дыка ханы черден суг сурдулар тергин на- состу салып тур мен. Насостуң өртөн шилдидил- ге-биле төлөп болду.

Айтгырап телефону: 9-71-98.

Февраль айның 17-де «Кызыл» дээр агрофирмаынн чыгы- ла хураңнамээр онуг, шокар сенбар уксаныңны ылын чидирди. Ону тыккан кижилерин улуг ша... манап тур. Бажында телефонусу 6-18-05, ажылдаар черинсте телефонусу 3-76-32. Дуалап көрүңер, чоңуvus.

1997 чылдың февраль 22-де В. Кек-оол аттыг хөгүм-шин театрынга Х. Ширини-оолдун «АРГА- ДА ЧЫШ» деп ийи кезектиг шизин болур. Эгел- ээри 17.00 шакта, билет өртэ 7 муң рубль.

Февраль 23-те Н. Островскийнин «БҮРҮҮЗҮ ЧОК БУРУУЛУГЛАР» деп ийи көмөгелиг катты- рынчыг шизин болур.

Эгелээри 17.00 шакта. Өртэ база 7 муң рубль.

Владимир Перфильевич ВОРНОВСКИХ Тураның орук-тудуг-сеп- телиге эргилеңиниң начальни- ги, Россия Федерациязынын ад- алдарлыг тулугжуу Влади- мир Перфильевич Ворнов- ских амгырамы күчү-шү- дөлини болгаш чогаалчы- ны амгырамын кидин ту- лук үзселин. 1997 чылдың февраль 18-те хөкөртөн мө- чөөн.

В. П. Ворновских боудун күш-ажылчы орун 1964 чылда «Искра» союзка өгө- лдөн. А Тываның колдоо ажыл-агый техникумун 1969 чылда техник-механик тус- кай эртемниг дооскап, сөө- лүңдө, оор орук ажыл-агый- ымагына намырлар эгелзөн. Баш- тай оруктун тудуг-септеге шуғумуна механиктей, а ооң дараазында орук туду- нуң көкүп чоруур эргеле- ниң начальнигыне томулган.

Тураның орук-тудуг-сеп- телиге эргилеңини коллектив- ни тургузарына, сырый каттыштарына ол улуг ачы-хавыялыг болган. Соң дорт удуругулазы-биле Ту- ран — Тоора-Хем, Тоора- Хем — Адыр-Кеижиг, Туран — Хадын, Аралаң — Кызыл аралынын чыгалыг авто- оруктары кылдыганы.

Кайгамчык чагай сеткил- чиг, кедегер ажыл-иңчи, мңш-ажылга ынак, толентиг- мүшү-шанырыг бо удуругу- лап болуп турган дыка-заа хо- мушчулар-дыр. Владимир Перфильевич Ворновских- ниң чыратылыг турускаа- лы бистин чүрөктервиесе кезеде үрар.

С. САНАА, Н. КОРОЛЕВА, Ю. КОСНОВ, В. ЯКИ- МЕНКО, Н. ТРЭНОВ, М. ХАБАРОВ, Р. ЛЕОНОВ, М. МИЖИТ-ДОРЖУ, В. УЧУНАК, А. ФИДАР, Н. ЗО- РОВА, Э. ОТЕВА, К. ООРЖАК, Н. БУХИНА.

«Тыва автоорук» деп Тыва Республиканың автомобиль оруктарының эргелеңи, орук ажыл-агыйынн бүтүрүл- геринин болгаш организацияларынн коллективтери Ту- раның орук-тудугу болгаш септеге эргилеңиниң началь- нигы, Россия Федерациязынын адларлыг тулугжуу Владимир Перфильевич ВОРНОВСКИХТИН 1997 чылдың февраль 18-те хөкөртөн мөчөөнни динаттып, шаан, оң өг-бүлөңүн, чок кижилеринге, төрөдөрүнге, ажы-толуңге ханы кажыдалды илгерилеп тур.

«ДОШКА» — ЧОГААЛЧЫЛАР СОЛУНУ

Ындыг аттыг солун чоқта чаа кестүп келди. Солунуң бо алдыга ам-хууда тыар- ынымы, Тываның-даа тыр- кандык-тыр, Мээн билрини, бо харын бодунуң шаанче төөгүлүг-дөө, сүзүгүлүдөг- даа сөө, Төгүлүдүң дээр- и ужуру—тывалар шаг-шаан- дав дошкалар бөрттү, дош- ка өөктү өлдеп чораянар. Бир эвес эрги Тывага чинзе- лиг, одалыг бөрттү ызы- туур салгаан нояң-дүжүмө- тарын өлдеп, ук одага, чинзе оларны өргө-дужаалынын ылгавыр демлектери болуп чораян болза, дошкалыг бөрт ындыг эвес, ол карачал, бөдүн чоңун хөи болур. Бир-эвс чинзе, одалыг (дү- дүл-доос чүү) манчык кылат чыгыралар Тываның дүжү- меттеринге манал кылдыр тыспыс чораян болза, дошка — бөдүүн чоңун чогаадым,

оң болуңуң холу-биле кылдып алган ылыели. Дошканы сүзүгүлүдүг дээр- ин ужуру дараазында та- нылбардан билдизе бээр. Тываларың «Вагда дош- ыжык, сесте шын ыжык» деп үлөгөр домаа бар. Дошка дээрге доң, бедир азы дууң- гур деп биллп ол болур дээр- ингелерин тыйылбарыңга каттышышаан, ол болза анаа эвес оң, чүге дээрге, дошка доңдун «өлчөг уады- ны» джирибис кеңик-чол демдээ чангыс черде доңий баглан каан болур джириң диннаын мон. А «өлчөг уады- ны» канчаар куул-соруунуң илередиңини болуң деп Иерөл сөзүстүң сөлдөгү ка- ны, эргим номчуку! Назы- ның узуң, буямың өзгөртти- мес болуң. «Дошка!» Чап ЧУДУМ, Башкы, чогаалчы.

Иштики херектер килдистеринде СААЗЫН КЫРЫНДА ДУГУРЖУЛГАЛАР

Эрткен чылдың декабрь айда Өвүр кожуң чы- ыгыразың иштики херектер килдизиниң начальни- гиңиң орадагызы, мылчаның улуг лейтенантым Оюң-оол Чымбаевич Монгуш-бисе ужурашкан мен.

Оюң-оол Чымбаевич, Өвүр кожуң Моол-биле кыз- гаарларың туур кожунаар- ның бирээни болгаш. Мал оор- лары-биле демселил капчаар чорудуп турарын кыскасы- биле чугаалап берип көрү- керем.

Мал оорлар чорук-биле дем- лемиг демсегир, бо ажил- та бот-боттарында дуаала- жыр дээр ийи талыңын дү- рүңгүлгө-рөзалерни саазын кырында-артып каап турар- дыр. Оң бадыткалы — Моол- да тывыгдан малды чуму- биле үндүрүп аларының бер- гесин. Ол талазы-биле ажил- дап турар улус болгаш, мону херек кырында көрүп тур- бис.

Оорларны туруп илередир- дү, машина-балгат база хе- рек болгай. Бисте бар маши- наларның артык кезектери, чамдык далаштыг үелерде бензин чок болур. Ындыг байтал бистиде ажылчыска доора чүдүп шыкажыт. Ма- лың чидирген кижилер бис- терин айт-хөд-биле халды- рып турар. Ону өки дөң дел- гелээр мен.

Мал оорлары-биле чүгле шагдалаар демсегир болза, бо айтырыңы азынгы че- дир иштитирелп албас бис. Оорлар-биле ажылды бүтү- төлдөңдөп чагыра черлерин чок чорудар болза, ыңчан кайдыр-бир түңгөңдө көзп болур. Оорлар-биле демсел дугайында Чавак дендигил- даа доктаалдар бар болгай.

«ОРУКТАЛГАН» ХАЖЫДЫЫШКЫННАР

(Чежеге дээр уламчылаары?)

1994 чылдың июль айда Кызылдың өмчи училищезини директору С. К. Яндаанын, кол бухгалтер Т. Е. Вяч- кинааны саң-хөө хажыдышы- кынарын каш уада болду- руп, каржызы-биле үрөп кел- генин дээр, күөссенин турар албан-дужаалдарында хо- лун дугайында «Шын» со- лунга бижээр. Тр-ниң Кадмык камгалыг, эм болгаш техник- тик хандыгына аямызы учу- диниңни директору албан- дужаалга күн-культура баш- кымы турган В. И. Шамоут- томулган. Оң бээр ийи чыл эркен. Тус яамыкның контроль-ревизия килдизин харысагалыг ажил- дакчылары Д. К. Донгак (даргазы), Т. В. Шаракшина, С. Э. Ондар, А. М. Амарта олар 1996 чылдың ноябрь 11-ден декабрь 13-ке чедир Кызылдың өмчи училищезиниң саң-хөө ажил-чорудуга- зын хынаан. Ол хыналдадан чогуң үчүлөриңил?

Ванк болгаш касса доку- ментириде, оларнын шим- чөзүшкени-биле холбашкан санажылгаларда, бюджет акшазынын чарыгалында, штат расписаниезинде кар- жы хажыдышынаар бар болган. Учидиңиңиң улур- туулгазы, бухгалтерия аппа- рыды өргө-дужаалың соора ажилгап, хоойлу-дүрүмү күш удаа үрөңни уч хынал- да илереткен. Чинжээлээр, 1996 чылдың март 28-те № 21/1 шилдизиле эзугар рес- публиканың аптека эргеле- ниңиң шилчичкен 3 млн. рубльди № 200 «Албан-че- деринин болгаш өске-даа хөмчелеринин бюджеттен ак- шаландарына чарыгалдар» деп өскөк, хоойлу-дү- рүмдө дүүшөс арга-биле үн- дүр бижең. Бухгалтерия аппа- рынын штатды четчелте- лерин турда-ла, кол бухгал- тер В. Г. Сатаеваның уруу Т. С. Эрманын бухгалтер албан-дужаалына тур када элээлээр кылдыр хүлөп алган. 1996 чылдың январь 17-ден март айа чедир «ла- гыр өргөк тала тыртар» дээ- ни шыкап, каш турамында ажилчылыктын уружунуң- шалың фондузуңа кордун туңгуч аказы халас барган, рубль хөйну үндүргөн бооп берген. Учидиңи директору- нуң ажил-агы талазы-биле орадакчы А. В. Кайнади- евске 1996 чылдың май 21-де үндүргөн № 88 дужаал-би- ше 38 ажил хүнүгү шөлөңни

орунда 52 ажаа хүнүгү шөлө- зөни бөргөш, акшазын са- нан берген. Бо саң-хөө хажы- дышымын куруөгө 0,9 млн. рубль когарал чедирген. Ол-ла А. В. Кайнадиев дээр- ги автомобиль ачы-дузазын- га нарыгдан (бо талазы-биле ону бадыткап турар до- күмент чангыс-даа чок бол- ган), бирээни 116.000 рубль, өскөк 300.000 рубль санап чыгдалды кылган, 200 ду- дугурун атар саккө үндүр бижең. 1995 чылдың июль айда шыналдаар бетинде төлөвирингест-хыналда эркен дээр 90 абыгүртен (бир кижиле 27.000 рубль) учил- шиңиңиң тускай агар саңы- чынга нитиэинге 2.430.000 рубль шилчичкенин докумен- тилер көргүзүп турда-ла, хар- ысагалыг кассир С. Д. Аржитова кайда-да киңир бижевзөн, демгелгезиниң илерзөн. 1995 чылдың де- кабрь 1-ден 1996 чылдың июль 1-ге чедир кандыг-даа шыныккан документ чокка, күрүне хандырылганында ту- зар студентириңиң айт-че- чилеге хөрөгүң дээр шил- чизе-биле 19,9 млн. рубльди үндүр бижеңниң чүчүң-биле тыйылбарлаары? Акша-ша- лыкта немелде төлөвирингес- шин эвес, улгатыр санаа- ныңдан, училешениң дирек- тору В. И. Шамоу 1995 чыл- да 4,4 млн. рубльди, 1996 чылда 16,1 млн. рубльди ар- тыкка «чөттирер» аргалыг болган. Өске-даа удуругу- лар, бухгалтерия ажилдак- чылары директордан чыда калбаанын дараазында сан- туд бадыткап турар: өөрө- дөң эргелеңчин Е. С. По- летаева — 3,8 млн. рубль, кол бухгалтер В. Г. Сатаева — 12,7 млн. рубль, директор- нуң ажил-агы талазы-биле орадакчы А. В. Кайнадиев — 8,0 млн. рубль, экономист Л. И. Горзюнова — 0,9 млн. рубль, бухгалтер А. И. Шел- варава — 0,9 млн. рубль, кассир С. Д. Аржитова — 0,6 млн. рубль, бухгалтер Т. В. Наимова — 0,7 млн. рубль- ды тус-тузуңда артыкка ал- гылаанар. 1996 чылдын он айларының иштинде акша- шалың фондузуңа кордун туңгуч аказы халас барган, рубль хөйну үндүргөн бооп турар. Склад эргелеңчин Ф. Ш.А. Алтыноманова чу- рукчу болгаш уран чүдү удуругузуу деп ийи албан- дужаалды «өзлөң» алган, ак- ша-шалың ведомозунга ат

салып, «шүдзөш», 1996 чылдын январьдан октяр- га чедир 5,1 млн. рубльди артыкка алган. Ажилдакчы кижги бурзуу-ле ол-бо ак- шамын санадырар бе деп сүрүжүп, бухгалтерияже халып турбас-ла болгай, ол дөң ханымал оор харын салгалыг кижилер бар бол- ганда, бузуур апар. Мын- ча хой артык акша ап тур- ган хирезинде-ле, училеш- ниң бухгалтериязынын 5 ажилдакчыны даңган хү- дүлгезин ак сеткилдиг эвес күөссенин турганын хыналда баа катат көргүскөн: хоой- луда көрдүңер немелде тө- лөвир болур 1996 чылдын январь, февраль, март ай- ларын комиссия акша- зына лаборант Григорьева төлөп бөрзөңн 1996 чыл- дың ноябрь айда эркен хы- налда тодараткан. Ревизор- ларын ачызында эзизингил биэлиңиң, бухгалтерияңиң санап бөрзиң «уттуканы» 1 млн. рубль ыңчаар боудун эзизин тыккан.

Ыңчангап үстүңдө айт- тылган хажыдышыңар учил- шениңниң удуругулары, бух- галтерлери 1994 чылда болуп эрткен саң-хөө хыналдазын- да кандыг-даа огулду түң- вөд үндүрбөңниң кескуз-би- ле хөрөччил турар-дыр. Рес- публикада акша-хөрөңи ай- тыры хун бөрүөд нарын бооп артышпаан турда, олар күрүнеин «саар инек»-биле дөмөй көрүп, үндүргөн акша- хөрөңиниң чөп ажылгавайы, хоойлу-дүрүмү каржызы- биле үрөп келгенин тус хы- налда илгерикеш, актынн тургускан.

Саң-хөө хыналдазы дээр- бе, саң-хөө талазы-биле улуг- би- че сан-иңгер, фактылар, ай- тырылгалар. Ол айтырыларың чогуумгалыг шилдирбеске, оон артында ай-бы-биле сипеленганын манаап, сур- туулдар, болур-чотуур хан- дырылганын албайн келген өскүстөр, шалың акшазынын үзүлтеңиңини, ажилдак- чыларын аразында чөрүл- дөңдөр, бөдүткөжиниңиңер, артык-ажылчыныңар, «ди- дир-дирилер» коллективте кадык эвес байдалды тургу- зуу, ажылдарыңга-лаа, өөрө- ниңиңге-даа шаптыктап турар.

Өскөниң карманында акша санаары — чараш эвес деп чугаа бар. А бо материялда алды кирген кижилерин ар- тыкка алган, үндүр бижең деп турар акшаы күрүнеин болганда, бо хажыдышыңар чөжеге дээр уламчылаары деп Тр-ниң Кадмык кам- галыг, эм болгаш техниктиг хандырылга аямызынын хар- ысагалыг ажилдакчылары «Шының» номчукула- рынга харымын бээр боор деп манап аргым.

Галина МАСПЫК-ООЛ. Чага килдизиниң эргелек- чизин.